

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА ДО, ПІД ЧАС І ПІСЛЯ ДРУГОГО ВАТИКАНСЬКОГО СОБОРУ¹

Віктор Єленський

Рівно п'ятдесят років тому, у червні 1962 року, на засіданні Центральної підготовчої комісії II Ватиканського Собору відбулося історичне зіткнення поглядів двох визначних кардиналів Агостиньо Беа (1881-1968) і Альфредо Октавіані (1890-1979). Перший – невтомний поборник християнської єдності, діалогу Церкви зі світом і борець проти антисемітизму. Другому приписують слова, сказані під час Собору: Я хочу померти ще до його закінчення. Принаймні тоді я помру католицьким прелатом, а не служителем протестантської і прокомуністичної церкви.

Під керівництвом Оттавіані Доктринальна комісія підготувала догматичну конституцію «Про церкву», де містилася глава «Про відносини між Церквою і державою і релігійна терпимість». Держава, йшлося там, не повинна бути нейтральною у релігійній сфері, влада зобов'язана забезпечувати громадянам вільне сповідання католицької віри і приборкувати публічні вияви інших віросповідань у тому ступені, в якому вони, на думку Католицької церкви, піддають небезпеці вічне спасіння цих громадян. У свою чергу, під керівництвом Беа Секретаріат зі сприяння християнській єдності підготував проект Конституції «Про релігійну свободу», яка проголошувала право кожного на релігійну свободу і обов'язок держави цю свободу відстоювати. І от 50 років тому ці два проекти зіткнулися між собою.

Як можна їх примирити і чи можливо це взагалі? Папа Іван XXIII призначає для цього спеціальну мішану комісію, але їй не судилося розпочати роботу. Між тим, вже після першої сесії Собору, Секретаріат зі сприяння християнській єдності готує проект документу, який представляв людську гідність як загальну підвалину релігійної свободи і права людини сповідувати ту релігію, яку йому дозволяє сповідувати його совість.

До Собору

Собор починає дискусію з проблеми, яка у XIX ст. обговоренню не підлягала і якщо б тоді у когось, скажімо, з німецьких священників спитали б про релігійну свободу, то йшлося б саме про свободу для священників, свободу від втручання держави у релігійне навчання й виховання, як це ставило собі за мету, створене у Майнці 1848 р. Товариство Пія за релігійну свободу. У 1832 р. папа Григорій XVI характеризував свободу совісті як фальшивий й абсурдний, навіть божевільний принцип, найбільш «заразну помилку». Він відносив тоді до найнебезпечніших свобод також і свободу преси – потворну, на його думку, свободу. Наступник папи Григорія XVI – папа Пій IX відтворював цей масив

---

¹ Доповідь на Міжнародній науковій конференції «II Ватиканський Собор: дари Духа - таїна Церкви - свідчення людини». Львів, 1 червня 2012 року.

звинувачень принаймні двічі у першій половині ХХ ст.² Ватикан цілком визначено і жорстко відкидає свободу совісті, натомість підтримуючи праві диктатури. В енцикліці папа Пія IX *Quanta Cura* релігійна свобода стояла у переліку помилок, які слід уникати. Як джерело єдиної правдивої віри Католицька церква мала особливий статус серед всіх інших релігійних систем; допускати свободу для інших означало, з цих позицій, означало допускати свободу поширення помилкових поглядів. У Сіллабусі головних помилок нашого часу, оприлюдненому папою Пієм IX у 1864 р., серед таких помилок наводяться твердження: «Кожний вільний обирати й сповідувати ту віру, яку він за допомогою розуму вважає істинною» А також, що «у будь-яких католицьких країнах закон надав людям, які туди вселяються, мати публічне відправлення їх власного культу» та «у наш час не є більше корисним розглядати католицьку релігію як єдину державну релігію, виключаючи всі інші культу».

Святий Престол гостро критикує лібералізм, модернізм і, природно, ті сили, які поширюють антикатолицькі настрої. А також демократичні режими, які спрямовуються на відокремлення Церкви і держави й, особливо, Сполучені Штати. Наступник Пія IX Лев XIII, який зробив істотний крок назустріч релігійній свободі, все ж ще не сприймає її³ і у 1899 р. жорстко критикує «американізм» як фальшивий ідеал. Під «американізмом» папа розуміє релігійну толерантність і ліберальний погляд на роль Католицької церкви у суспільстві. У першій половині ХХ ст. ситуація не змінюється – у листі від 30 травня 1929 р. до держсекретаря Ватикану кардинала Піетро Гаспарі (1852-1934) папа Пій XI недвозначно підкреслював: «У католицькій державі не може стояти питання про свободу совісті».⁴

Поширення лібералізму і особливо комунізму після II Світової війни істотно пом'якшують опозицію Церкви до релігійної свободи. Але ще 1955 р. Джону Кортні Мюррею, видатному американському теологу, чиї ідеї великою мірою сформулюють через десять років Декларацію «Про релігійну свободу», було заборонено писати на ці теми.⁵

Під час Собору

Соборна Декларація про релігійну свободу народжувалася дуже важко. Вона пройшла сім редакцій, неодноразово відмова від неї видавалася

² Див.: Swidler L. Human Rights: An Historical Overview // The Ethics of World Religions and Human Rights. Eds Hans Kung and Jurgen Moltman. – 1990. – P.21.

³ Аналізуючи Енцикліку Лева XIII «*Rerum Novarum*», папа Іван Павло II визнавав, що в ній є лише «зародки права на релігійну свободу – принципу, який згодом став об'єктом багатьох урочистих декларацій й міжнародних конвенцій, рівно як і відомої декларації Другого Ватиканського Собору і низки моїх настанов». Див. його: «*CENTESIMUS ANNUS*» («Сотий рік») Енцикліка Святого Отця Івана Павла II у Сотий рік оприлюднення Енцикліки «*RERUM NOVARUM*».

⁴ Цит. за: Flis A. The Church and Democracy in Modern Europe // Church-State Relations in Central and Eastern Europe. – Cracow, 1999. – P.69.

⁵ Dolan Jay P. In Search of an American Catholicism. A History of Religion and Culture in Tension. – New York: Oxford University Press, 2002. – P.161-162.

неминучою, опозиція документів була дуже і дуже сильною; соборяни вказували не лише на розпливчатість формулювань, але й на його протиріччя вченню римських понтифіків. Питання релігійної свободи мали розглядатися не у окремій декларації, а бути частиною іншого документу. Тут, до речі, важливою виявилася позиція архієпископа Краківського Кароля Войтили, який відстоював на дуже чіткому вченні Церкви про релігійну свободу не лише у *Gaudium et spes*, але й у спеціальному документі, який має стати дуже важливим для Церкви за залізною завісою. Якщо Церква претендує на свободу для себе у протистоянні ворожим режимам, вона має бути готовою продемонструвати свою готовність надати таку свободу кожному і чітко маніфестувати своє ставлення до релігійної свободи.

Між тим, понад 100 єпископів на одній з сесій навіть просили дати їм можливість створити документ, який би відображав їхнє розуміння релігійної свободи. Лише 7 грудня 1965 року, 2308 голосами проти 70 декларацію *Dignitatis humanae* було ухвалено і проголошено. Декларація збрала більше голосів *non placet* (не подобається), ніж будь-який інший документ, ухвалений Собором.⁶ Архієпископ Марсель Лефевр відмовився його підписати. Він не міг змиритися із тим, що Собор дає право релігійним об'єднанням пропагувати помилки, які є згубними для людського спасіння. Припустити, що Рим не є єдиним каменем, на якому Господь побудував Церкву свою; припустити, що істина може існувати поза Католицькою церквою, проголосити свободу релігії – будь-якої релігії – для Лефевра було тотожним апостазії. Він також не міг сприйняти відокремлення Церкви і держави, адже держава зобов'язана оберігати свого громадянина від хибних віровчень. Держава має право регулювати публічні вияви релігійності, якщо Церква вбачає в них загрозу спасінню душ і виправдовував інквізицію, чию місію він порівнював з діяльністю антинаркотичних служб.⁷

Декларація швидше відображала тенденцію не до *аджорнаменте*, а *ressourcement*, тобто повернення до витоків християнства з його пронизливим закликком до свободи і гідності. Католицька церква перестає бути церквою з маленької літери у соціологічному, Веберіанському сенсі, тобто як зобов'язуюча монополістичне об'єднання віри,⁸ для того, щоби утвердитися як Церква у євангельському розумінні.

Нині неможливо повірити, що єпископи не очікували від Собору скільки-небудь серйозних змін, хоча багато хто вважав їх необхідними. Але той факт, що І Ватикан на думку деяких з них лише закріпив у консервативний курс Церкви, а також те, що підготовка до Собору була повністю в руках Курії розхолоджувала їх. Мелісса Джо Вайлд, яка здійснила блискуче дослідження феномену Собору, наводить слова одного з проінтерв'ююваних нею

---

⁶ Див. деталі серед інших у: Russell Hittinger F. *The Declaration on Religious Freedom, Dignitatis Humanae // Vatican II: renewal within tradition / edited by Matthew L. Lamb & Matthew Levering.* – New York: Oxford University Press, 2008. – P.359-382.

⁷ Roberts Colin. *Secularisation and the (re)formulation of French Catholic identity // Catholicism, Politics and Society in Twentieth-Century France.* Edited by Kay Chadwick. – Liverpool: Liverpool University Press, 2000. – P.273-275.

⁸ Casanova J. *Public religions in the Modern World.* – Chicago-London: The University of Chicago Press, 1994. – P.51.

американських єпископів – він думав, що все же вирішено Підготовчими комісіями упродовж попередніх трьох років і їх покликали до Риму виявити солідарність і схвалити вже готові документи. Єпископ Томас Робертс, один з найбільш яскравих і активних учасників Собору, казав, що він про нього навіть не мріяв і не знає когось іншого, який би мріяв про Собор. Ані консерватори, ані прогресисти не думали, що Собор триватиме довго і очікували, що він лише штампуватиме вже готові рішення.⁹ Якщо тверезо подивитися на речі, та революція, яку здійснив Собор, «жовтнева революція», як був назвав її Ів Конгар, була зовсім несподіваною. Консерватори впевнено контролювали Курію і всі підготовчі процеси, Іван XXIII, коли оголосив скликання Собору, був усього 90 днів на престолі і був дуже вже літнім, Курія під час підготовчого процесу зробила максимально від неї залежне, щоби Собор здійснив щонайменше змін. Деякі революційні рішення і, не в останню чергу, Декларація про релігійну свободу була на перший погляд зовсім не вигідною для Церкви як земного інституту-корпорації, бо позбавляла її у перспективі державної підтримки і підважувала її монополію. Тобто, ми не можемо стверджувати, що трансформації, спричинені II Ватиканським Собором, були викликані потребою оволодіння ресурсами. Тиск «низів», які зазвичай призводять до революційних змін, також не можуть вважатися вирішальною рушійною силою Собору. Багато з рішень Собору у дуже незначному ступені стосувалося щоденного життя мирян, тоді як проблеми, з якими вони мали справу щодня, наприклад, сексуальна етика, Собор не розглянув.

Коллективна піднесення, навіть ейфорія, кумулятивний ефект зустрічі багатьох, хто хотів змін, створило атмосферу, в якій, на переконання єпископів, діяв Дух Святий. Усвідомлення соборянами того, що вони є не присутніми на Соборі, а його учасниками, що вони можуть критикувати Курію, не заторкуючи інститут папства, що папа на їхньому боці, вже на першій сесії Собору переконало і його членів і цілий світ, що це видатна подія, можливо, найважливіша релігійна подія XX століття. Соціолог і священник Ендрю Грилі, який був присутній на одній з сесій Собору, згадує: «Я не думав, як деякі інші священники, що все зміниться, але я відчував, як прокидається сплячий гігант, як він грає своїми мускулами і знов відкриває свій геній».¹⁰

Отже, нагадаємо, Декларація за визначенням, адресується не лише вірним Католицької церкви, а й всім людям. Декларація про релігійну свободу є дуже невеликою за обсягом – менше 4000 слів, але дуже змістовною і на правду історичною. Декларація ґрунтує релігійну свободу на «гідності людської особистості, як це закладено в самій природі людини». Людина не тільки має право дотримуватися вже прийнятих ним релігійних переконань, а й може і навіть зобов'язаний шукати істину в релігійних питаннях, щоб скласти собі правильне та істинне судження для совісті, здійснюючи пошук «вільним дослідженням, учительством або повчанням, спілкуванням і діалогом». Найважливіше місце в пошуку людиною істини займає її совість, якою вона

---

⁹ Wilde Melissa J. Vatican II: A Sociological Analysis of Religious Change. – Princeton University Press, 2007. – P.14-15.

¹⁰ Greeley Andrew. The Catholic Revolution. New Wine, Old Wineskins, and the Second Vatican Council. – Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 2004. – P.65.

сприймає і визнає веління божественного закону — вищої норми людського життя. Людина зобов'язана вірно слідувати своїй совісті у всіх своїх вчинках, щоб досягти Бога, і людині не можна перешкоджати діяти по совісті, особливо у релігійній області, що припускає внутрішні добровільні та вільні акти, якими людина спрямовує себе до Бога.

Право на релігійну свободу визнається не тільки за людиною, але і за релігійними громадами. Як для окремої особистості, так і для громад критерієм безперешкодного сповідання релігії висувається дотримання ними справедливого громадського порядку як основоположної частини загального блага. Особливо обговорюється право релігійних громад на місіонерську діяльність, але вказується на неприпустимість примушування чи негідного і нечесного переконання при поширенні віри, що порушує права інших осіб. Турбота про релігійну свободу покладається на громадян, соціальні групи, церкву, інші релігійні громади і особливо на цивільну владу, яка зобов'язана законодавчо захищати релігійні свободи всіх громадян та забезпечувати умови для виконання цих законів, а також припиняти згідно з юридичними нормами зловживання у сфері релігійної свободи. Влада не має права нав'язувати чи забороняти людині релігійні акти, нав'язувати сповідання або відкидання будь-якої релігії, обмежувати входження в релігійні громади або їх залишення, застосовувати силу для знищення релігії або чинити перешкоди для віруючих. Декларація стверджує, що «церква прямує цим шляхом і зберігає вчення про релігійну свободу, хоча в її історії і відбувалися дії, супротивні євангельському духу».

Визнання права на релігійну свободу за всіма людьми та громадами тісно пов'язано з вимогою визнання свободи Церкви — «основоположного принципу відносин між Церквою і цивільними властями і всім цивільним строем». До блага суспільства відноситься свобода дій Церкви в тій мірі, в якій це потрібно для спасіння людей, тому «в людському суспільстві і перед обличчям будь-якої публічної влади Церква відстоює за собою свободу, будучи духовною владою, встановленою Христом Господом».

Після Собору

Зміни, спричинені II Ватиканським Собором, буквально струснули цілі єпархії, церковні інститути й чернечі чини. Католицька церква стала в авангарді оборони людської гідності. Собор проголосив не просто право, але й обов'язок моральної оцінки правлячих верств і рішучість у захисті основних прав й свобод людини. І якщо у 1974 р. три чверті всіх католицьких країн очолювали авторитарні режими, то до 1990 р. майже всі ці країни (за невеликим винятком) мали демократичну форму правління. Католицька церква, яка ще у 1950-х була bastionом збереження статус-кво у Латинській Америці і рішуче опиралася змінам, стала рушієм демократичних перетворень. Хоча в деяких країнах католицьке духовенство продовжує простувати у фарватері влади (Гондурас, Уругвай), на цілому континенті Церква виступає на боці бідних та пригнічених і вимагає поцейбічної справедливості. У Бразилії, де єпископи ще 1964 р. з ентузіазмом підтримали військовий переворот, постають нові, виразно антиурядові базові спільноти віруючих (*comunidad de base*); Церква формує

генерацію лідерів, які виходять з традиційно упосліджених верств бразильського суспільства – селяни-бідняки, мешканці нетрів мегаполісів (фавел), афро-бразилійці тощо. По суті справи, Католицька церква у Бразилії стала ключовим актором радикальних суспільно-політичних змін у країні: а саме, таких подій як повернення до громадянського правління у 1985 р., ухвалення нової Конституції у 1988 р. та всенародного обрання президента у 1989 р. В Аргентині, де Церква також визнавала законність військових переворотів, священники ініціюють антиавторитарне євангелічне відродження молоді, у Чилі Церква дистанціюється від Піночета і створює Вікаріат солідарності, у Сальвадорі під керівництвом Церкви здійснюється масштабна соціальна й просвітницька програма. II Конференція латиноамериканської єпископської ради у колумбійському місті Медельїн (1968 р.), проголошує «переважний вибір» на користь бідних. Конференція в Пуебла (1979 р.) наголосила, що Церква критикує тих, хто звужує віру до персонального чи родинного життя; хто виключає з неї професійний, економічний та політичний устрій – так, нібито гріх, любов, молитва й прощення немає там жодного значення.¹¹ Засудження режимів призводить до нападів на Церкву, репресій проти духовенства, навіть до тортур і вбивств священників. Архієпископ Сальвадора Оскар Ромеро, якого 1980 року застрелять просто у храмі, вручив незадовго до загибелі папі меморандум, де перераховувалися імена 896 осіб, які загинули від рук терористів; серед них – 11 священників та 30 релігійних активістів.

Боротьба за права і фундаментальні свободи людини отримує колосальний імпульс після обрання на папський престол Краківського архієпископа Кароля Войтили. Перший за 455 років папа-неїталієць і перший в історії папа-слов'янин зробив визначний внесок у поширення релігійної свободи, ненасильницьке повалення комунізму у країнах Центральної та Східної Європи і, ширше, – у глобальну архітектуру світу кінця минулого – початку нинішнього століть. Святий Престол бере курс на обстоювання прав людини і релігійної свободи у набагато більш наступальний, ніж за Івана XXIII та Павла VI спосіб. Іван Павло II, по суті справи, дезавує комунізм не тільки як політичну систему, але й як онтологічне зло, що підриває й спотворює людську сутність. Як людина, що мала досвід спротиву нацистському і комуністичному тоталітаризмам і як поляк, чия країна була двічі зрадженою під час Другої Світової війни, Іван Павло II не міг сприйняти Ялтинську систему і після воєнний поділ Європи. На відміну від Павла VI (1897-1978), який очолював Церкву у 1963-1978 рр. і сприймав цей поділ як даність, а комунізм – як неминуче зло, Іван Павло II не міг і не хотів із цим змиритися. Звідси переформатування ним т.зв. «Східної політики Ватикану» – від стратегії малих кроків, які б мали полегшити життя Церкви за залізною завісою і надати католикам принаймні елементарні умови для виразу своїх релігійних почуттів (лінія визначного ватиканського дипломата Агостіньо Казаролі) на стратегію «мобілізації совісті», апеляції до народів, а не до

---

¹¹ Puebla Conference of Latin American Bishops (Extracts) February 1979 // Church and State in the Modern Age: A Documentary History (editor J. F. MacLear). – New York: Oxford University Press, 1995. – P.457.

урядів і рішучого виступу на захист людської гідності, прав людини і громадянських свобод у країнах комуністичного блоку. Як зазначив один з найбільш популярних політичних оглядачів США Чарлз Краутхеммер, Сталін свого часу поставив своє знамените питання «Скільки у папи дивізій?» тільки тому, що він не знав Івана Павла II. Упродовж першого десятиліття свого понтифікату папа дав відповідь Сталіну і епосі; він відроджував силу західної ідеї вільного людського духу у часи найглибших сумнівів і розпачу.¹²

Вже у самий перший рік свого понтифікату Іван Павло II знов і знов наголошує, що «свобода релігії для кожного і для всіх людей має поважатися всіма і всюди».¹³ Він говорить про це у посланнях до Дня Миру 1 січня 1979 р. та до дипломатичного корпусу 12 січня 1979 р. Він вважає, що визнання релігійної свободи – це обов'язок влади і через таке визнання влада сприяє розвиткові духу миру на найглибшому рівні людських сердець.¹⁴ Це було, очевидно, найбільш беззастережне обстоювання релігійної свободи і релігійних прав людини за весь час, що минув від ухвалення II Ватиканським Собором Декларації «*Dignitatis Humanae*». У Енцикліці «*Викупитель людства*» (1979 р.) Іван Павло II проголошує, що обмеження релігійної свободи та її порушення суперечать гідності людини і його справжнім правам та є корінною несправедливістю, бо у цьому випадку удар завдається по найбільш глибокому в людині, по тому, що робить її людиною.¹⁵

Іван Павло II ставить питання релігійної свободи у центр дискусії з лівими рухами всередині Церкви, з тими, хто у своїй боротьбі проти бідності, олігархів і експлуатації приєднувався до марксистських, маоїстських, троцькістських угруповань і навіть у деяких випадках (як-от отець Камілло Торрес у Колумбії) – до партизанських з'єднань. Оприлюднена 1984 р. «Інструкція про певні аспекти «Теології визволення», де підкреслювалося, що повалення внаслідок революційного насильства структур, які генерують насильство, не є само по собі початком справедливого режиму: «Всі, хто щиро прагне справжнього визволення своїх братів, мають пам'ятати, що мільйони наших сучасників намагаються відновити ті фундаментальні свободи, яких їх позбавлено тоталітарними і атеїстичними режимами, що прийшли до влади через революційне насильство саме в ім'я визволення людей».¹⁶

Вважається, що упродовж останнього двадцятиріччя обсяги релігійної свободи у світі зросли. Це пояснюється кардинальними змінами в більшості посткомуністичних країн, покращеннями в ряді країн Латинської Америки, зростанням зацікавленості до проблем релігійної свободи, – не в останню чергу

---

¹² Krauthammer Charles. Pope John Paul II // Washington Post. – 2005. – April 3.

¹³ Bernstein Carl and Politi Marco. His Holiness: John Paul II and the Hidden History of Our Time. – New York: Doubleday, 1996. – P.188.

¹⁴ Усі, хто бажає миру! Послання Святішого Отця Івана Павла II з нагоди Всесвітнього Дня Миру 1 січня 1979 р. // Від слів про мир – до переконання у мирі. Послання Святіших Отців з нагоди Всесвітнього Дня Миру 1968-2009. Львів: «Друкарські куншти», 2008. – С.87.

¹⁵ Див. докладно: Bradley Gerard. Pope John Paul II and religious liberty // Ave Maria Law Review. – Fall 2007.

¹⁶ Див. пункт 10 «Інструкції...»: Instruction on Certain Aspects of the Theology of Liberation // http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19840806_theology-liberation_en.html

після прийняття Конгресом США Акту про релігійну свободу в світі. З іншого боку, потужне повернення релігії на публічну арену, в глобальну політику і міжнародні відносини, підйом войовничого ісламу, сплеск індуїстського, сикхського, іудейського фундаменталізмів призвели до посилення релігійної нетерпимості і системним спробам представників одних релігій обмежити свободи іновірців.

***

Хвиля релігійної свободи, яка майже невинно котилася світом упродовж останніх десятиліть, зупинилася перед серйозними перепонами, три з яких є особливо важкими. Це, як і раніше, комуністичні режими; те, що папа Бенедикт XVI назвав «догматичним секуляризмом» та політика переважної більшості ісламських країн.

Якщо говорити дуже просто, не-мусульмани у мусульманських країнах не мають свободи сповідувати свою релігію, часто – навіть у зовсім скромних формах. Їх становище непорівняне із тим, в якому знаходяться мусульмани у країнах, чие культурне обличчя сформувалося під вирішальним впливом християнства. І хоча в останні роки очевидним є спротив поширенню мусульманської присутності у Західній Європі, зрозуміло, що заборонами на будівництво мінаретів у Швейцарії чи носіння чадри у Франції чи будівництва найбільшої в Європі мечеті до Лондонської Олімпіади питання релігійної свободи для не-мусульман не вирішити.

По суті справи, корінні питання стану релігійної свободи у світі початку XXI століття можна сформулювати таким чином. Чи затребує ісламський світ уроки II Ватиканського Собору? І чи віднайде у собі внутрішні резерви у Святому Письмі ісламу, у філософсько-релігійній думці, власному минулому для усвідомлення того, що Божа воля полягає у співжитті й співпраці із тими, хто має інше розуміння Божої волі.